

Taleh Vasif oğlu Əliyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi
E-mail: taleh.ali@mail.ru

KAMBİSENANIN İLK ORTA ƏSR TƏSƏRRÜFAT HƏYATI

Açar sözlər: Kambisena, arxeologiya, əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıq

Ключевые слова: Камбисена, археология, земледелие, скотоводство, рыболовство

Key words: Kambisena, archaeology, husbandry, cattlebreeding, fishery

Azərbaycan arxeologiyasının ilk orta əsrlər dövrünün öyrənilməsində Kambisena abidələrinin özünəməxsus yeri var. Respublikamızın, o cümlədən, bütün Qafqazın ən böyük arxeoloji kompleksi olan Mingəçevir abidələrində ilk orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələri, dini tikililər və oradan tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri öyrənilmişdir.

Kambisenanın şərq ucqarı olan Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı ilk orta əsr təsərrüfat quyuları öyrənilmişdir. Orada torpaqda qazılmış quyulardan təsərrüfatda istifadə edilməsi hələ eneolit və tunc dövründən məlumdur. İlk orta əsrlərdə isə bu vərdiş daha geniş yayılmışdır. Yaşayış yerlərinin hər iki təbəqəsində forması, ölçüsü və nə məqsədlə işlənməsi cəhətindən müxtəlif olan xeyli miqdarda quyu aşkara çıxarılmış və öyrənilmişdir. Quyular əsasən silindr və ya kəsik konus formasında qazılmış, dərinlikləri 2,5 m, diametri isə 3 m-ə qədərdir. Qazıntılar zamanı aşkar olunna quyuların tədqiqi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu quyulardan başlıca olaraq ərzaq saxlamaq üçün istifadə etmişlər. Quyular, adətən, yaşayış binalarının daxilində və ya yaxınlığında qazılmışdır. Binadan çoxlu miqdarda heyvan və balıq sümüyü, saxsı qab qırıntısı və başqa tullantılar tapılmışdır (1; 2; 3; 4).

Qazıntılar nəticəsində 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərindən əldə edilən və əhalinin müxtəlif təsərrüfat sahələrinə əks etdirən alət və silahlar diqqəti xüsusi ilə cəlb edir (1).

Əmək alətlərinin öyrənilməsi və onların təkmilləşmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi bu və ya digər dövrün istehsal münasibətlərinin, iqtisadiyyatının və ictimai quruluşunun öyrənilməsində həlledici rol oynayır (8; 9).

Yaşayış yerlərindən tapılmış əmək alətlərinin başlıca qismini metal və daş alətlər təşkil edir. Bundan əlavə, müəyyən miqdarda sümük alətlər də vardır. Aşağıda ayrı-ayrı təsərrüfat sahələri və bu sahələrlə əlaqədar olan əmək alətlərinin təsvirini veririk.

Yaşayış yerlərinin arxeoloji cəhətdən tədqiq edilməsi göstərir ki, ilk orta əsrlərdə yerli əhalinin təsərrüfatında əkinçilikdə əsas iş yerin şumlanması ilə başlanır. Mingəçevirdə öyrəndiyimiz dövrdə yeri xışla şumlamışlar.

Ağac xışın torpağı çevirən əsas hissəsi onun kavahınıdır. Güman etmək lazımdır ki, ilk xışlarda bu hissə ağacdən olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı xış tapılmadığından, metal gavahının hansı vaxtdan tətbiq edildiyi bizə məlum deyildir. Ancaq təsərrüfatda və məişətdə dəmirdən geniş miqyasda istifadə olunması, çox ehtimal ki, xışların gavahın hissəsinin metaldan düzəldilməsinə imkan vermiş və beləliklə torpağın şumlanması xeyli asanlaşmışdır (5; 6; 7; 9).

Mingəçevirdə 2 nömrəli yaşayış yerinin ikinci mədəni təbəqəsində V-VI əsrlərə aid bir ədəd dəmir gavahın tapılmışdır. Gavahının xeyli pis mühafizə olunmasına baxmayaraq, o bir neçə səciyyəvi xüsusiyyətini saxlaya bilmişdir (1; 3).

Yetişmiş taxılın biçilməsi əkinçilikdə növbəti iş mərhələsini təşkil edir. Orağ ən qədim zamanlardan hazırlanmış dişliklərin ağac və ya sümük dəstəyə keçirilməsi vasitəsi ilə düzəldilmişdir. Belə oraqlar Azərbaycanda və ümumiyyətlə bütün Qafqazda çox geniş yayılmışdır. Mingəçevirin 1 nömrəli qədim yaşayış yerində çaxmaqdaşından hazırlanmış xeyli miqdarda orağ dişliyi və onun qırıqları tapılmışdır.

Mingəçevirdə isə bizə məlum olan ən qədim metal orağ hələlik küp qəbirlərində aşkar olunan alətdir.

Küp qəbirlərində və ilk orta əsr yaşayış yerlərində aşkar olunan dəmir oraqların əksəriyyəti kiçik ölçüdə olduğundan, onlar Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının (1946-1953-cü illər) sənədlərində “oraqvari bıçaq” adı altında qeyd olunmuşdur. Doğrudur, bunların içərisində tiyəsinin uzunluğu 8-10 sm olanları da vardır və istər taxıl, istərsə də ot biçinində yararlı deyildir. Lakin tiyəsinin uzunluğu 18-20 sm və daha artıq ölçüdə olanlardan şübhəsiz ki, taxıl biçinində istifadə etmişlər. Bu oraqlar içərisində ən böyüyü öz ölçüsü və biçiminə görə müasir oraqlardan, demək olar ki, fərqlənir. Bu orağın qövs şəkilində olan tiyə hissəsinin uzunluğu 43 sm-dir. Dəstək hissəsində ağac izləri və ağac dəstəyi dəmir hissəyə bənd edən 3 s-dir. Maraqlı burasıdır ki, bu orağ 3 nömrəli yaşayış yerinin VI-VII əsrlərə aid olan mədəni qatlarında dəmir dəryaz və dəmir vedrə ilə birlikdə tapılmışdır. Orağ kimi dəryaz da müasir dəryazlara çox oxşardır. Dəryazın tiyəsinin uzunluğu 52 sm, orta hissədə eni 4,7 sm-dir. Qulp hissəsində ağac izləri və 3 yerdə pərçim qalıqları vardır. Öz quruluşu etibarlı ilə böyük sahələrdə ot çalınını təmin edə bilən dəmir dəryazın tapılması bu dövrdə mal-qaranın ehtiyacını ödəyə bilən yem ehtiyatı yaratmaq imkanı olduğunu göstərir (1; 3).

Biçin prosesində işlənən və öz əhəmiyyəti nöqtəyi-nəzərindən diqqətli cəlb edən yardımçı əmək alətlərindən biri də sümük barmaqlıqdır. Lülə sümüyündən hazırlanmış bu aləti biçinçi orta və ya şəhadət barmağına keçirir və biçim zamanı daha çox sünbül yığır, beləliklə də biçinin sürətini artırmış olur (6; 9).

Mingəçevirin ilk orta əsr yaşayış yerlərində cəmisi iki ədəd barmaqlıq tapılmışdır. Hər ikisinin üst səthinin cilalanması onların uzun müddət istifadədə olduğunu göstərir. İndiyədək istər Azərbaycan və istərsə də Qafqazın başqa şəhər və yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı biçin prosesində istifadə olunmuş bu növ əmək alətinə təsadüf edilməmişdir. Qeyd etmək

lazımdır ki, biçin zamanı barmaqlıq kimi xüsusi alətin tətbiq olunması əkinçiliyin yüksək inkişafı səviyyəsi ilə əlaqədardır (1; 3).

Taxılın döyülməsi ilə əlaqədar olan əmək alətləri (başlıca olaraq vəl) 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərindən tapılmışdır. Ancaq Azərbaycan ərazisində (Göygöl rayonu) hələ tunc dövründən vəlin mövcud olması ilk orta əsrlərdə, ələlxüsus, yaxınlığında Samux meşəsi yerləşən Mingəçevir yaşayış yerlərində bu alətin geniş yayıldığına heç bir şübhə oymatmır (1; 6).

Mingəçevir ilk orta əsrlərdə taxılı dəndaşı və əl dəyirmanı vasitəsi ilə üyütmüşlər. İlk dəndaşları Mingəçevirin 1 nömrəli yaşayış yerinin eneolit təbəqəsindən məlumdur. Miladdan əvvəlki I minilliyin son əsrlərinə qədər davam edən bu yaşayış yerinin bütün təbəqələrindən müxtəlif növ dəndaşları aşkar olunmuşdur. Bu dövrün dəndaşlarının başlıca qismini qayıqvari, az qismini isə oval və dairəvi dəndaşları təşkil edir. 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərində aşkar olunan dəndaşlarının isə hamısı dairəvi və oval şəkildədir. Ölçüsü etibarlı ilə bu dəndaşları qədim yaşayış yerindən tapılmış dəndaşlarından böyükdür. Bunların qalınlığı 3-10 sm-ə qədərdir.

Dən üyütmə prosesində sürtgəclər də dəndaşları qədər əhəmiyyətə malikdir. 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərində xeyli miqdarda sürtgəc tapılmışdır. Bunlar başlıca olaraq uzunsov, dairəvi və yuvarlaq şəkildə olub, müxtəlif cins daşlardan hazırlanmışdır (6; 9).

Mingəçevirdə hələ tunc dövründən başlayaraq, dən üyütmək üçün istifadə olunan əmək alətlərinə ümumi nəzər saldıqda müəyyən inkişaf gözə çarpır. Belə ki, ən qədim qayıqvari dəndaşları oval və dairəvi dəndaşları ilə, bunlar da öz növbəsində əl dəyirmanları ilə əvəz olunur (11).

Əl dəyirmanının meydana çıxması ilk orta əsrlərdə Kambisena əhalisinin təsərrüfat həyatında və məişətində irəliləyişə doğru böyük bir addım olmuşdur.

Kambisena ərazisində arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, burada əl dəyirmanları III əsrdən tətbiq olunmağa başlamışdır.

Mingəçevirdə ilk orta əsr yaşayış yerlərinin bütün təbəqələrində bütöv və ya qırıq halında xeyli miqdarda əl dəyirmanı daşı tapılmışdır. Bu daşların diametri 30sm-dən 50- sm-ə qədər olub, qalınlıqları isə işlənməsi müddətindən asılı olaraq 3 sm-dən 7-8 sm-ə qədərdir. Əl dəyirmanlarının alt daşları eyni quruluşda olub, bir-birindən yalnız ölçüləri cəhətdən fərqlənir. Belə ki, ox keçirmək üçün ortasında deşik olan alt daşın üst səthi düz və ya ətrafa doğru bir qədər geniş olur. Metal və ya ağac oxlar perpendikulyar surətdə yerləşdirilmiş cüylərin köməyi ilə alt daşa möhkəm bərkidilir. Oxun ətrafında fırlanan üst daşlar öz quruluşları etibarlı ilə bir-birlərindən nisbətən fərqlənir. Bunların bəzisi sadə olub, daşın kənarına yaxın yerdə dəstək keçirmək üçün deşiyi vardır. Bəzi daşların isə orta hissəsi dən tökülməsini asanlaşdırmaq üçün qıf şəkildə düzəldilmişdir. Bəzən də daşın qıf biçimli mərkəzi hissəsində qarşı-qarşıya açılmış iki ədəd deşik vardır. Bu deşiklərə içərisində metal ox fırlanan dəmir parçası keçirilir. Üst daşların əksəriyyətinin dəstək yerləşən sahəsi daşın digər hissəsinə nisbətən qalın olur. Güman ki, daşın bu hissəsinə iş prosesində daha çox güc düşdüyünü nəzərə alaraq, onun sınımasını və bütövlüyünü təmin etmək üçün daha qalın düzəltmişlər. Mingəçevirin əl dəyirmanı daşları olduqca bərk qumdaşından hazırlanmışdır (1; 3).

Kambisena əhalisinin məişətində əl dəyirmanı yaxın zamanlara kimi davam etmişdir. Min ildən artıq bir dövr keçməsinə baxmayaraq, əl dəyirmanlarının quruluşunda, demək olar ki, heç bir görkəmli dəyişiklik edilməmişdir.

Hazır taxılın və ya üyüdülmüş unun mühafizə edilməsinin də müəyyən əhəmiyyəti vardır. Mingəçevir yaşayış yerlərində taxılı və unu başlıca olaraq iri küplərdə və torpaqda qazılmış quyularda mühafizə etmişlər. Əlbəttə, bu dövrdə başqa mühafizə vasitələri də olmuşdur (dəri və parça kisələr, toxunma səbətlər və s.). Ancaq bunlar müəyyən müddət keçdikdən sonra torpaqda çürüyüb məhv olduğundan, qazıntılar zamanı aşkar edilməmişdir (1; 3).

Təsərrüfat küpləri 2 və 3 nömrəli yaşayış yerinin ən çox I və II mədəni təbəqələrində tapılır. Bu küplərin çox hissəsi maye saxlamaq üçün olsa da, bir qismində şübhəsiz, taxıl mühafizə olunmuşdur. Qalıqların müəyyən qisminin təsərrüfat küplərində aşkar olunması da deyilənləri sübut edir. 2 nömrəli yaşayış yerində içərisində yanmış taxıl qalığı olan 2 ədəd təsərrüfat küpünün aşağı gissəsi və 3 nömrəli yaşayış yerində ağzına qədər yanmış arpa olan orta boylu, yuvarlaq gövdəli küp tapılmışdır. Küplərdə taxıla yanmış halda təsadüf edilməsi yaşayış yerlərində baş verən yanğının nəticəsidir.

3 nömrəli yaşayış yerində 1948-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı 2-ci qazıntı sahəsində yan-yana düzülmiş küpün bir neçəsi sözsüz, taxıl ehtiyatı üçün istifadə olunmuşdur. Təsərrüfat küplərinin ağzı xüsusi gil qapaqlarla və ya əl dəyirmanı daşı ilə örtülmüşdür (1; 3).

Kambisena ərazisində istər qədim və istərsə də ilk orta əsr yaşayış yerlərində qazıntılar zamanı çoxlu miqdarda təsərrüfat quyuları aşkar edilmişdir. Bunların ən yaxşı mühafizə olunanı xam torpaq qatında qazılmış quyulardır. Belə quyuların bəzisinin içərisində taxıl qalıqlarına təsadüf edilmişdir. Mingəçevirin 2 nömrəli yaşayış yerində məbədlər sahəsinin şimal tərəfində, xam torpaq təbəqəsində qazılmış quyuların birində darı qalıqları və 81 nömrəli qazıntı sahəsində yenə də xam torpaq təbəqəsində qazılmış kəsik konusşəkilli quyudan 15 kq-a qədər un tapılmışdır³. Quyunun divarı hamar şirələndiyindən, böyük bir dövr keçməsinə baxmayaraq, burada tökülən un torpağa qarışmamışdır. Ancaq sonralar üst təbəqələrdən quyuda olan bütün un kövrək bir təbəqəyə çevrilmişdir (1; 3).

İçərisində un tapılan təsərrüfat quyuları 3 nömrəli yaşayış yerində də aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerlərinin mədəni qatlarında taxıl qalıqlarına daha çox təsadüf edilir.

Aşağıdakı siyahıda verilmiş bitki qalıqları içərisində çiyid dənələri (pambıq toxumu) diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Azərbaycan ərazisində hələlik yalnız Mingəçevirin 3 nömrəli yaşayış yerinin II təbəqəsində aşkar olunmuş bu qalıqların təsərrüfat tarixinin öyrənilməsi işində böyük əhəmiyyəti vardır. İlk orta əsrlərdə Albaniya ərazisində pambığın mövcud olması haqqında Musa Kalankatlı da məlumat verir (1; 3).

Mingəçevir ərazisindən pambıq toxumunun tapılması Kambisenada ilk orta əsrlərdə yerli əhalinin texniki bitkilərin becərilməsi ilə də tanış olduğunu göstərir. Mütəxəssislər ilk tanışlıq nəticəsində müəyyən etmişlər ki, bu toxumlar Azərbaycanda becərilən müasir pambıq növlərinə çox yaxındır (1; 3).

İlk orta əsrlərdə əhalinin təsərrüfatında üzümçülük, bağçılıq və bostançılıq da müəyyən yer tutmuşdur. Belə bir nəticəyə gəlməyə Mingəçevirdə 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərinin mədəni təbəqələrindən və bu dövrə aid qəbirlərdən üzümçülüyə aid qalıqların və tumların tapılması imkan vermişdir (1; 3).

Tapıntılar zamanı əldə olunan materiallara əsasən söyləmək olar ki, Kambisenada bağçılıqda işlənən əmək alətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Dəmir toxa. Bağ və bostanlarda torpağı yumşaltmaq üçün işlədilmişdir. Tiyəsinin içəriyə doğru əyintili olması, top hissəsinin ağırlığı və dəstək yerinin quruluşu etibarlı ilə müasir kərkilərə çox oxşardır. Toxanın uzunluğu 23,5 sm, tiyəsinin eni 8.8 sm, topunun eni isə 7,5 sm-dir.

Oraqvarı bıçaqlar. Ağacların qol-budağını kəsmək və başqa məqsədlər üçün işlədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu biçimli bıçaqlar hal-hazırda da bağçılıqda geniş tətbiq olunur.

Mingəçevir oraqvarı bıçaqlarının tiyəsinin uzunluğu 8-12 sm, eni isə 2-4 sm-ə qədərdir. 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərində aparılan qazıntılar zamanı 15-dən artıq oraqvarı bıçaq tapılmışdır. Eyni növ bıçaqlar Goranboy rayonunda Xoylu yaşayış yerindən və Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində də aşkar olunmuşdur (1; 3; 9).

Yaşayış yerlərindən və qəbirlərdən tapılan meyvə qalıqları içərisində ən çox təsadüf ediləni üzüm tumlarıdır. Bu fakt ilk orta əsrlərdə Mingəçevir ərazisində üzümçülüyn geniş yayıldığını göstərir.

İlk orta əsrlərdə üzümçülüyn inkişafı ilə əlaqədar olaraq, yerli əhali şərab çəkməklə də məşğul olmuşdur. Şərabın bilavasitə hansı üsullarla hazırlandığı qazıntı materiallarından bizə məlum deyildir. Ancaq bəzi tapıntılar, o cümlədən üzümdən şirə sıxmaq üçün iri saxsı vanna və şərab saxlamaq üçün dəri tuluq qalıqlarının aşkarlanması şərabçılığın bu dövrdə mövcud olmasına heç bir şübhə oyatmır.

Üzüm sıxan vanna 3 nömrəli yaşayış yerinin ikinci mədəni təbəqəsindən tapılmışdır. Vannanın uzunluğu 104 sm, eni 48-55 sm, hündürlüyü isə 68 sm-dir. Vannanın döşəməsi səviyyəsində uzunluğu 10 sm olan kiçik bir lülə vardır. Lülənin uc hissəsi orta əsr çıraqlarının fitil yerləşən hissəsi biçimində düzəldilmişdir (1; 3).

Yaşayış yerlərindən və qəbirlərlərdən xeyli miqdarda dəri tuluğu qalıqları tapılmışdır. Bu tuluqların əksəriyyətinin içərisində üzüm tumları və daşlaşmış şərab çöküntüsü qalıqları vardır. Söz yoxdur ki, hər iki tapıntı şərabçılıqla bilavasitə əlaqədardır.

Yaşayış yerlərində aşkar olunan iri təsərrüfat küplərinin də müəyyən qismi, çox güman ki, şərab saxlamaq üçün işlənmişdir.

Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Azərbaycanca hələ tunc dövründə də şərab istehsal etmişlər. İçərisində şərab çöküntüsü qalıqları və üzüm tumları olan saxsı qablar Gəncəçay yaxınlığındakı bir kurqandan, Sarıtəpə (Qazax şəhəri) və Balatəpə (Bərdə) yaşayış yerindən məlumdur.

Yaşayış yerlərindən və qəbirlərdən nar, qoz qalıqları, şaftalı tumu³ və bostan məhsulları qalıqları (qarpız, qabaq) da tapılmışdır.

Mingəçevirin ilk orta əsr yaşayış yerlərindən qeyd etdiyimiz nəbatat qalıqlarının tapılması, bu dövrdə Kambisena əhalisinin təsərrüfatında bağçılıq

və bostançılığın müəyyən yer tutduğuna heç bir şübhə oyatmır. Üzümçülüklə bərabər, bağçılıq, bostançılıq da eyni bir təsərrüfat sahəsi kimi, ilk orta əsrlərdə meydana çıxmamışdır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, istər Mingəçevirdə və istərsə də bütün Albaniya ərazisində yerli əhali təsərrüfatın bu sahələrilə daha qədim dövrlərdən məşğul olmuşdur (1; 3).

İlk orta əsrlərdə Kambisena əhalisinin təsərrüfatında ikinci görkəmli yeri maldarlıq tutmuşdur. Mingəçevirin 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərində aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən xeyli miqdarda osteoloji material ilk orta əsrlərdə maldarlığın inkişaf səviyyəsi və növü haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Osteoloji qalıqlar yaşayış yerlərinin bütün təbəqələrindən və dövr etibarlı ilə yaşayış yerlərinə uyğun qəbirlərdən tapılmışdır. Bu qalıqlara başlıca olaraq, ocaq yerlərində, quyularda və otluqların torpaq döşmələrində təsadüf edilir. Osteoloji materialın öyrənilməsi göstərir ki, ilk orta əsrlərdə Albaniyanın maldarlıq təsərrüfatında əsas yeri xırdabuynuzlu heyvanlar tutmuşdur (1; 3; 8; 12).

Maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yerli əhali maldarlıq məhsullarından da hərtərəfli istifadə etmişdir. Əldə edilən qalıqlar ilk orta əsrlərdə maldarlıq məhsullarının hazırlanması və ondan necə istifadə edilməsi prosesini müəyyən dərəcədə bərpa etməyə imkan verir (Tablo 1-2).

İlk orta əsrlərdə Kambisena əhalisi mal-qaranın ətindən və ağartısından hərtərəfli istifadə etmişdir. Arxeoloji materiallar və etnoqrafik məlumatlara əsasən, Azərbaycanda hələ tunc dövründə ağartı hazırlandığı və ondan istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir. İlk orta əsrlərdə isə ağartı hazırlama prosesi daha da təkmiləşmişdir.

Məlumdur ki, ağartının hazırlanması prosesi mal-qaranın sağılması ilə başlayır. Qazıntılar zamanı yaşayış yerlərindən xeyli miqdarda sərnic tapılmışdır. Yuxarı hissəsində iki vertikal qulpu olan bu növ enli ağız gil sərniclər hal-hazırda Azərbaycanın kənd yerlərində geniş istifadə olunmaqdadır. Süddən qatıq çalmaq üçün xüsusi qabların mövcud olduğunu söyləmək üçün arxeoloji qazıntılar əsaslı material verməmişdir. Çox güman ki, bu məqsəd üçün yenə də həmin sərniclərdən və onlara oxşar goduşlardan istifadə etmişlər (6; 12).

Ağartıdan yağ hazırlanması tunc dövründə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də gil nehrələrdə olmuşdur. Qazıntılar zamanı 2 və 3 nömrəli yaşayış yerlərindən tapılan nehrələr qədim, orta əsr və hətta hal-hazırda belə işlənən nehrələrdən ancaq ölçülərinin ölçüləri ilə fərqlənir. Belə ki, ilk orta əsr nehrələri həcm etibarlı ilə qədim nehrələrdən bir qədər böyük, müasir nehrələrdən isə gözə çarpan dərəcədə kiçikdir. Bu nehrələrin hündürlüyü 45-60 sm, orta hissəsinin diametri isə 35-40 sm-ə qədərdir. Yağın əmələ gəlməsini sürətləndirmək üçün nehrələrin bəzisinin oturacaq hissəsində (içəri tərəfdən) 2-6 ədəd hündürlüyü 5-10 sm olan çıxıntılar vardır. Eyni tip nehrələr Samux rayonundakı Şəhər burnu yaşayış yerindən aşkarlanmışdır. Mingəçevirin qədim nehrələrində (tunc dövrünə aid) belə çıxıntılara təsadüf edilməmişdir. Bu fakt ilk orta əsrlərdə Mingəçevirdə süd məhsullarının hazırlanmasında müəyyən yenilik kimi qeyd olunmalıdır. Öyrəndiyimiz dövrdə Mingəçevirdə ağac və dəri nehrələrin mövcud olması qazıntı materiallarından məlum deyildir. Ancaq etnoqrafiya materiallarına əsaslanaraq, güman etmək olar ki, yarımköçəri maldarlıq həyatı üçün gil

nehrlərdən daha əlverişli olan ağac və dəri nehrələr də əhalinin məişətində işlənmişdir (1; 3; 6; 11; 12).

Arxeoloji materiallar göstərir ki, Kambisenada ilk orta əsrlərdə mal-qaranın yunundan və dərisindən də istifadə etmişlər. Yaşayış yerlərindən və qəbirlərdən mal-qaranı qırmaq üçün bir neçə ədəd dəmir qayçı tapılmışdır. Belə qayçılar hal-hazırda da maldarlıq təsərrüfatında geniş tətbiq olunmaqdadır. Elastiklik prinsipi əsasında düzəldilmiş bu qayçıların uzunluğu 15-25 sm, tiyəsinin eni 1,5-2 sm-dir. Yunun qırılması Albaniyada yun parça və başqa məmulatın toxunmasına imkan vermiş və toxuculuğun inkişafına şərait yaratmışdır.

Mal-qaranın dərisindən də məişətdə və təsərrüfatda istifadə etmişlər. Yaşayış yerlərindən bir neçə ədəd dəmir sayırğa tapılmışdır ki, bunlar xam gönün təmizlənməsində işləmişdir. Hazır dəri və göndən yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz dəri tuluq, ayaqqabı və müxtəlif dəri məmulatı hazırlamışlar.

İlk orta əsrlərdə balıqçılıq əsasən Kür çayı boyu ərazilərdə və digər çay-kənarı yaşayış yerlərində mövcud olmuşdur.

Mingəçevir və Şəhər burnu (Samux) yaşayış yerlərinin bilavasitə Kür çayının sahillərində yerləşməsi burada balıqçılığın lazımi qədər inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Başqa sözlə desək, balıqçılıq üçün əlverişli şəraitin olması insanların ilk dəfə burada məskan salması səbəblərindən biri olmuşdur (1; 7).

Əhalinin iqtisadiyyatında ikinci dərəcəli təsərrüfat sahəsi kimi, balıqçılıq böyük rol oynamışdır (1; 3; 12).

Arxeoloji tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Mingəçevir və digər Kürsahili ərazilərin əhalisi eneolit dövründə belə (miladdan əvvəl III minillikdə) balıqçılıqla məşğul olmuşdur.

Qazıntılar zamanı Kür çayının sağ sahilində yerləşən 1 nömrəli qədim yaşayış yerinin və solsa hilində yerləşən 2 və 3 nömrəli yaşayış yerinin mədəni təbəqələrindən xeyli miqdarda ixtioloji qalıqlar aşkar olunmuşdur. Bu qalıqlar başlıca olaraq ocaq kənarlarında, təsərrüfat quyularında və yaşayış binalarının döşəmələrində tapılmışdır (1; 3).

İxtioloji qalıqların öyrənilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ilk orta əsrlərdə əhalinin istifadə etdiyi başlıca balıq növləri mersin, uzunburun balıq, ağ balıq, sazan, naqqa, şamayi, xəşəm və başqa balıq növlərindən ibarətdir.

Kambisenada balığın hansı yollarla tutulduğunu qazıntılar zamanı tapılan əmək alətləri müəyyən dərəcədə aydınlaşdırır. Yaşayış yerlərindən tapılan və nisbətən yaxşı mühafizə olunmuş balıqçılıq alətləri daş və gil lotlardan (pərsəng) ibarətdir. Daş və gil lotları balıq torlarının aşağı hissəsində bağlayaraq, onların müəyyən dərinliyə qədər suyun içinə çökməsinə və eyni zamanda çayda axmasına nail olurdular. Yastı yumurta formasında olan bu daş lotları ipə bağlamaq üçün enli hissəsində deşik və yastı üzərində isə daşın uzununu boyu gəz açılmışdır. Daş lotların uzunluğu 20-30 sm, eni 15-20 sm, qalınlığı 7-14 sm, ağırlığı isə 2-5 kq-a qədər olur (1; 2; 3).

Tablo 1. Osteoloji qalıqlar
(Qax – Torpaqqala)

Tablo 2. Təsərrüfat əhəmiyyətli ağac və sümük məmulatı

Qeyd etmək lazımdır ki, daş lotlar sağ sahildəki 1 nömrəli qədim yaşayış yerində də tapılmışdır. 2 və 3 nömrəli yaşayış yerindən tapılan lotlar qədim lotlardan ancaq hamar və səliqəli hazırlanmaları ilə fərqlənir. Kiçik çarx formasında olan gil lotların ağırlığı isə 0,4-1,2 m-ə qədər olur (3; 4).

Yaşayış yerlərindən müxtəlif çöl quşu, vəhşi heyvan sümüklərinin tapılması, ilk orta əsrlərdə Albaniya əhalisinin ovçuluqla da məşğul olduğunu göstərir (1; 3; 5; 13). Beləliklə, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri Albaniyanın Kambisena əyalətində ilk orta əsrlərdə yerli əhalinin təsərrüfat həyatında əkinçilik, maldarlıq və balıqçılığın xüsusi yer tutduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Vahidov R.M. Mingəçevir III – VIII əsrlərdə, Bakı, 1961, 160 s.
2. Ваидов Р.М. Археологические работы в Мингечевире в 1950 году // КСИИМК, вып. XLVI, Москва, 1952, с. 86-100
3. Ваидов Р.М. Мингечевир в III-VIII вв. (по материалам археологических раскопок), Баку, АН Азерб. ССР, 1961, 160 с.
4. Ваидов Р.М. Раннесредневековое городище Судагылан (Мингечевир) // КСИИМК, вып. 54, Москва, 1954, с. 127-139
5. Musa Kalankaytuklu Alban tarixi, Bakı, Avrasiya press, 2006, 378 s.
6. Məmmədov A.M. Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (Ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər), Gəncə, 2008, 387 s.
7. Məmmədov A.M. Samux mahalının tarixi-arxeoloji tədqiqinə dair. Bakı, 2000, 50 s.
8. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası İlk orta əsrlərdə, Bakı, 2006, 400 s.
9. Bünyadov T. Azərbaycanın əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair, Bakı, 1969
10. Azərbaycan Etnoqrafiyası, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, III cild, 568 s.
11. Асланов Т.М., Вахидов Р.М., Ионе Г.М. Древний Мингечевир, Баку, 1949
12. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanın maldarlığın inkişafı tarixindən, Bakı, Elm, 1969, 187 s.

13. Azərbaycan tarixi (yeddi cilddə), II cild (III – XIII əsrir birinci rübü), Bakı, Elm, 2007, 608 s.

Taleh Vasif oghlu Aliyev

EARLY MEDIEVAL AGRICULTURAL LIFE OF KAMBİSENA

SUMMARY

Early Medieval artifacts prove that agricultural life of Kambisena province of Caucasian Albania was one of the important part of economy. Archaeological materials show that husbandry, cattle-breeding and fishery was the main part of the agriculture of Kambisena people. Materials had been found from different monuments of historical province Kambisena.

Talax Vasif oğly Aliyev

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ КАМБИСЕНЫ

РЕЗЮМЕ

Раннесредневековые артефакты доказывают, что сельскохозяйственная жизнь Камбисенской провинции Кавказской Албании была одной из важных частей экономики. Археологические материалы показывают, что земледелие, животноводство и рыболовство являются основной частью сельского хозяйства жителей Камбисены. Материалы были найдены из разных памятников исторической провинции Камбисена.